

PÕLLUMAJANDUSLIK TOOTMINE TALUPOEGADETA: SOVHOOSIDE IDEAALPILT JA TEGELIKKUS 1940. AASTATE EESTIS

David Feest

Käesoleva artikli keskmes on vahetult pärast Eesti ala vägivaldset inkorporeerimist Nõukogude Liitu siia rajatud riiklikud majandid ehk sovhoosid.¹ Teema võib tunduda väheoluline – majanduslikult ei mänginud need “riigimõisad” 1940. aastatel erilist rolli ning ka nende poliitiline mõju jäi piiratuks. Kuid siiski valgustab sovhooside ajalugu mitmeid olulisi aspekte Eesti NSV algusaastate kohta. Kuna sovhoosisüsteem toimis täielikult riiklikult majandatavana ning oli laiemas plaanis külaühiskonnast isoleeritud, lubab see eriti selgelt analüüsida nõukogude majandussüsteemi teatavaid toimimismudeleid. Selle raames tulevadki alljärgnevalt käsitlemisele küsimused sovhooside tootmise, töökorralduse, elamistingimuste, aga ka poliitilise mõju kohta.

Ajalookirjutuses on sovhoosid pälvinud vähest tähelepanu. Kui värskemad venekeelsed monograafiad sellel teemal on juba mitu aastakümnet vanad, siis lääne ajalookirjutus sovhooside kohta on veelgi tagasihoidlikum.² Huvi puudumisel sovhooside uurimise vastu on kindel põhjus – ja nimelt kolhoosid. Viimaste ajalugu Nõukogude Liidus ei ole vähem ega rohkem kui talupoegkonna alistamise ajalugu. Üsiktalude vägivaldse ühendamisega nominaalselt ühismajanditesse, aga tegelikult riiklikult juhitud kolhoosidesse³, surus nõukogude võim miljonitele imperiumi

Käesolev uurimus põhineb Balti Ajaloo Komisjoni (Baltische Historische Kommission) toetusel valminud dokumendikogumiku *Von den Restgütern zu den Sowchosen in Estland: Dokumentensammlung*, hrsg. von David Feest, Karsten Brüggemann (Berlin: Lit Verlag, 2010) sissejuhatusel. Artikli on tõlkinud Olev Liivik.

¹ Mõiste “nõukogude majand” (vn *sovetskoe khozyaistvo*) tuli kasutusele 1918. aasta suvel, lühendit “sovhoos” (vn *sovkhoz*) hakati kasutama 1919. aastal. Vt: Mariya Bogdenko, Il’ya Zelenin, *Sovkhozŷ SSSR. Kratkii istoricheskii ocherk* (Moskva: Nauka, 1969), 12.

² Il’ya Zelenin, *Sovkhozŷ SSSR v godŷ dovoennŷkh pyatiletok: 1928–1941* (Moskva: Nauka, 1982); Il’ya Zelenin, *Sovkhozŷ v SSSR: 1941–1950* (Moskva: Nauka, 1969); Bogdenko, Zelenin, *Sovkhozŷ*. Lääne ajalookirjutuses on erandiks: Karl-Eugen Wädekin, *Die sowjetischen Staatsgüter: Expansion und Wandlungen des Staatssektors* (Wiesbaden: Harrasowitz, 1969).

³ “Kolhoos” ehk “ühismajand” (vn *kollektivnoe khozyaistvo*).

elanikele peale radikaalse elukorralduse ning tootmisviisi muutuse.⁴ Seevastu põhiliselt võõrandatud mõisatest moodustatud sovhoosid kui puh-takujulised riiklikud majandid asusid pigem külaühiskonna äärealal ning olid ka majanduslikus mõttes oma väikese arvu tõttu vähetähtsad. See-pärast ei näi sovhoosid kuidagi sobivat nõukogude põllumajanduse rep-resentatiivseteks näideteks. Kuid siiski pakuvad sovhoosid just tänu oma eriseisundile rohkesti vahetuid andmeid nõukogude eliidi soovunelma-test. Vastupidiselt peamiselt sunni ja vägivallega loodud kollektiivmajan-ditele, mille sobitumisel nõukogude ideaalpilti põrkuti nii majanduslikele kui kultuurilistele takistustele, näisid sovhoosid lausa laboritingimustes ellu viivat nõukogulikku ideaali. Üksnes riigi eelarvest finantseerituna, varustatuna keskmisest paremini töö- ja veojõuga, seadmete, väetise ning loomadega, oli sovhoosidel juba varases faasis loodud tingimused mehha-niseeritud suurtootmisega tegelemiseks.⁵ Kuna sovhoosides tehti töö ära regulaarselt palka saavate tööliste poolt, majandasid need juba enne mas-silist kollektiviseerimist väljaspool külakogukondi, kus ilmutati enamasti vähest sümpaatiat nõukogude võimu suhtes. Seega võib öelda, et sovhoos-id tegelesid ideaalse põllumajandusliku tootmisega ilma talupoegadeta.

Nõukogude ajalookirjutus luges just külatraditsioonide puudumist riik-likes majandites positiivseks nähtuseks, mis tegi neist marksistlikku-leninistlikku ideoloogiat silmas pidades sobilikud “sotsialismi lätted külas”. Sovhoosid olid – nagu üks ajaloolane on märkinud – vahendeiks “põllu-majanduse ümberkorraldamiseks, ühendamaks proletaarne element maa-rahvastikuga, et kindlustada töölisklassi positsiooni ning tugevdada selle juhtivat rolli maa arengus”.⁶ Seeläbi sai üldjoontes fikseeritud ka nende otstarve: olla näidismajandid, mis pidid tööstusettevõtetele orienteerudes kiirendama uuenduste sisseviimist põllumajandussaaduste tootmises ning esindama nõukogude moderniseerumispüüdlusi. Iseäranis asjakohased olid need funktsioonid enne põllumajanduse massikollektiviseerimist, kui sovhoosid olid oluliseks propagandavahendiks kollektiivse suurtoot-mise eeliste tõestamiseks veel iseseisvalt tegutsevate talumajapidamiste

⁴ Lynne Viola, *Peasant rebels under Stalin: collectivization and the culture of peasant resistance* (New York: Oxford University Press, 1996); Sheila Fitzpatrick, *Stalin's peasants: resistance and survival in the Russian village after collectivization* (New York: Oxford University Press, 1994). Majandusajalooliselt olulisim: Stephan Merl, *Bauern unter Stalin: die Formierung des sowjetischen Kolchosystems 1930–1941*, Gießener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens, 175 (Berlin: Duncker& Humblot, 1990).

⁵ Sovhooside täielikust riigieelarvelist finantseerimisest loobuti Hruštšovi ajal. Wädekin, *Die sowjetischen Staatsgüter*, 65–72.

⁶ Bogdenko, Zelenin, *Sovkhozj*, 4, 156.

ees. Seda, et sovhoosid pidid täitma eelkõige eeskujuliku põllumajandusettevõtte funktsioone, tõsteti alatasa esile.⁷

Eeltoodu kehtis samamoodi Balti liiduvabariikide kohta sõjajärgsetel aastatel. Kuna maaelanikkond tegutses siin veel neljakümnendate aastate lõpuni suuremalt jaolt – tõsi küll riiklikult tugevasti reglementeeritult – erasektoris üksiktaludena, olid neile nõukogude põllumajanduse organisatsioonid praktiliselt tundmatud. Ettekujutuse, mille Eesti talupojad kolhooside kohta said, kujundasid peamiselt Venemaa näljapõgenike teated, kes tulid liiduvabariiki, et taludest süüa osta, lasta ennast sulaseks värvata või elatuda varastamisest. Nendel nn kotipoistel oli nõukogude põllumajandussüsteemi kohta väga vähe positiivset pajatada. Sellel ajal olid ainstateks otsesteks vaatlusobjektideks esimesed sovhoosid, kust kohalikud talupojad nõukogude laadi põllumajandusliku suurettevõtte välisest küljest ning funktsioneerimisest teada võisid saada.

Sovhooside organisatsioonilised ja arvulised muutused Eesti NSV-s

Institutsionaalsete raamide kohta, millesse sovhoosid paigutati, võib teha kolm tähelepanekut. Esiteks tuleb rõhutada, et nõukogude põllumajanduse juhtimise süsteem ei olnud sõjajärgsetel aastatel staatiline. Sovhooside valitsemine tegi – nagu kogu põllumajanduse juhtimine – läbi arengu administratiivsest killustatusest sõjajärgsel perioodil kuni ekstreemse tsentraliseerimiseni ühe ministeeriumi alluvusse 1953. aastal. Teiseks leidis peale Sovhooside Ministeeriumi ja tema vahetute eelkäijate terve rida muid sovhoose haldavaid institutioone: Tehniliste Kultuuride Rahvakomissariaat, Toiduainete Tööstuse Ministeeriumi Nuumloomade Sovhooside Trust (allus otseselt Toiduainete Tööstuse Ministeeriumi Liha- ja Piimatööstuse Peavalitsusele) ning Toiduainete Tööstuse Ministeeriumi Puu- ja Aedviljatööstuse Trust (alates 1947. aastast Kondiitri, Puu- ja Aedviljatööstuse Trust).⁸ Peale nende allutati mitmeid sovhoose vahetult üleliidulistele organitele Moskvast. Nimetada võib näiteks 1946. aastal asutatud NSV Liidu Liha- ja Piimatööstuse Ministeeriumi Leningradi Tsooni Tallinna Seakasvatussovhooside Trustile ning NSV Liidu Jaekaubanduse Rahvakomissariaadile kuulunud sovhoose. Nende majandite arv oli siiski väike. Kolmandaks ei reorganiseeritud mitte ainult põllumajanduse juhtimise

⁷ Bogdenko, Zelenin, *Sovkhozj*, 4.

⁸ NSV Liidus koosnesid trustid reeglina ühe profiiliga ettevõtetest ja neid teenindanud käitistest.

süsteemi, vaid ka sovhooside puhul polnud sugugi haruldane, kui need ühendati suuremateks majanditeks või pandi kokku muudest allüksustest.

Samasuguseid ümberpaigutamisi tehti ka nn abimajanditega. Need olid väikesed põllumajandusettevõtted, mis kuulusid asulate, tööstusettevõtete või muude organisatsioonide juurde, et viimaste varustusolusid parandada.⁹ Sageli kuulutati osa sovhoose kergekäeliselt abimajanditeks, aga ka vastupidi, eriti pärast 1947. aastat, kui abimajandeid hakati likvideerima ja sovhoosidega ühendama.

Esimesed sovhoosid moodustati Nõukogude Liidus peamiselt endistest mõisatest, mis nende suurust ja maa kvaliteeti arvestades pakkusid häid eeldusi kavandatavale põllumajanduslikule suurtootmisele. Kuigi Nõukogude maareformidega – nii oktoobripöörde järel 1917. aastal kui ka läänepoolsetes liiduvabariikides pärast 1940. ja 1944. aastat – oli mõisamajapidamiste jaotamine maata ja kehviktalupoegadele bolševistliku klientismi poliitika oluliseks koostisosaks, jäeti mõisa südamed välja jagamata, et need eeskujulike riiklike majanditena edasi tegutseksid.¹⁰

Eestis, nagu teisteski Balti riikides, vormus niisugune poliitika siiski vaevaliselt, sest endiste baltisaksa suurmaaomandite olemasolu oli 1940. aasta juuniks juba üsna kauge minevik. Paljudel juhtudel olid mõisad juba maareformi käigus 1919.–24. aastal tükeldatud ja riigi poolt suuremas osas kunagistele vähese maaga talupoegadele ja asunikele renditud või välja jagatud. Endistele omanikele jäeti alles ainult väike osa, mida nimetati jäänukmõisaks. Selle tagajärjel oli Eestis 1935. aastal ainult 346 majandit, mis olid suuremad kui 120 hektarit.¹¹

Siiski tehti mõisate tükeldamisel ka mõned erandid: väike arv suurmõisaid säilis endises suuruses, kuna neid otsustati kas katsemajanditena või põllumajanduslike õppeasutustena edasi pidada. Nad anti üle Põllumajandusministeeriumi valitsemisalasse, mille juures tegutses 1922. aastast Riigimõisate Valitsus, kuid millest sai 1932. aastal iseseisev riigiettevõte.

⁹ Kirjandus abimajandite kohta on tagasihoidlik. Spetsiifilise näitena vt Laura Deprés, Ksenya Khinchuk, “The hidden sector in Soviet agriculture: a study of the military sovchozy and auxiliary farms”, *Soviet Studies*, 42 (1990), 269–293. Eestiga seoses vt: David Feest, *Zwangskollektivierung im Baltikum: die Sowjetisierung des Estnischen Dorfes 1944–1953* [Beiträge zur Geschichte Osteuropas, 40] (Köln, Wien: Böhlau Verlag, 2007), 254–257.

¹⁰ Bogdenko, Zelenin, *Sovkhozj*, 9j.

¹¹ Tiit Rosenberg, “Eesti mõisate ajalooline ülevaade = Ein historischer Überblick über die Geschichte der estnischen Güter”, *Eesti mõisad*, toim. Tiiu Oja (Tallinn: Olion, 1994), 7–55 (44); *Eesti NSV põllumajandussüsteemi organisatsioon ja struktuur aastail 1940–1960*, III (Tallinn: Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuv Arhiivide Peavalitsus, Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklik Keskarhiiv, 1983), 6j.

Hiljem viidi osa Riigimõisate Valitsuse mõisaid Haridusministeeriumi haldusalasse. 1. mai 1938. aasta seisuga oli Eestis 75 riigimõisat. Nendest kakskümmend allusid Põllutöö Ministeeriumile, kahteteist majandati Riigimõisate Valitsuse kaudu ning kaheksa olid viimase poolt välja renditud. Haridusministeeriumile allus 35 mõisat.¹² 1939. aastal tuli baltisakslaste ümberasumise tulemusel veel rida baltisakslaste jäänukmõisaid Eesti riigi omandusse, millest osa anti Haridusministeeriumi haldusalasse ja mõned võeti üle Riigimõisate Valitsuse poolt.¹³ 28. mail 1940 oli viimase omanduses 37 majandit, kuid suuruse poolest oli neil vähe ühist samanimeliste tsaariaegsete mõisatega.¹⁴ Riigi majandada olnud või rendile antud mõisate pindala ulatus sel perioodil kõigest 11,7 protsendini nende varasemast suurusest.¹⁵ Majandid saavutasid uuesti endiste mõisate suuruse nõukogude perioodil, ent ulatuslike reorganiseerimiste tõttu ei kattunud nende piirid varasemate baltisaksa mõisatega.

Muudatustega tehti algust juba 1940. aastal. Alustuseks nimetati Põllutöö Rahvakomissariaadi Riigimõisate Valitsus Sovhooside Valitsuseks, riigimõisad aga sovhoosideks.¹⁶ 1940. aastal moodustati suurmõisate ja riigimõisate baasil esialgu 113 sovhoosi. Peaaegu kohe algas ka nende ühendamine suuremateks üksusteks ning sisemise struktuuri muutmine. Rajatavate suursovhoosidega liideti teisi sovhoose kas täies ulatuses või osade kaupa allorganisatsioonide näol. Peale selle kasvasid sovhoosid abimajandite ja üksiktalude arvel. Selle poliitika tagajärjel kahanes sovhooside arv 1941. aasta märtsiks neljandikuni varasemast: nüüd oli 27 sovhoosi, mis koosnesid 81 osakonnast.¹⁷ Sovhoosid jäid Sovhooside Valitsuse haldusalasse siiski vaid lühikeks ajaks. Juba 1941. aasta suvel likvideeriti Eesti NSV Põllutöö Rahvakomissariaadi Sovhooside Valitsus, ning nende majandid anti üle NSV Liidu Teravilja- ja Loomakasvatuse Sovhooside Rahvakomissariaadile, kus nad koondati Tõupimakarja Sovhooside Tallinna Riiklikku Trusti.¹⁸ Nende arv ja struktuur seeläbi ei muutunud.

¹² Rosenberg, "Eesti mõisate ajalooline ülevaade", 45.

¹³ Riigiarhiiv (edaspidi ERA), f. 58, n.1, s. 2140, l. 31–38, Väljavõte Saksa Usaldusvalitsuse ja Põllutööministeeriumi vahelisest ostu-müügilepingust Eestist ümber asunud sakslastele kuulunud põllupidamiste kohta, 16. märts 1940.

¹⁴ Eesti NSV põllumajandussüsteemi organisatsioon, 6j.

¹⁵ Rosenberg, "Eesti mõisate ajalooline ülevaade", 46.

¹⁶ ERA, f. R-6, n. 1, s.14, l. 1–10. ENSV Põllutöö Rahvakomissariaadi põhimääruse projekt, 1940.

¹⁷ ERA, f. R-1, n. 1, s. 41, l. 120–123, ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus nr. 614, 4. aprill 1941.

¹⁸ ERA, f. R-6, n. 2, s.3, l. 194. ENSV Põllutöö rahvakomissari käskkiri nr. 243, 12. juuni 1941.

Sakslaste kallaletung NSV Liidule ning Eesti okupeerimine Natsi-Saksamaa poolt aastatel 1941–44 ei avaldanud riiklikule põllumajanduspoliitika suurmõisates olulist mõju. Saksa okupatsioonivõim jättis 37 olemasolevat sovhoosi alles, neid nimetati nüüd riigimõisateks. Ehkki nad allusid alguses Põllutöödirektooriumile ja selle kaudu Eesti Kindralkomissariaadi kohalikele asutustele ja Eesti Omavalitsusele, andsid okupatsioonivõimud nad 1. veebruaril 1942 üle põllumajandusseltsile Ostland GmbH.¹⁹

Pärast Eesti taasvallutamist Punaarmee poolt 1944. aastal toodi riigimõisad uuesti Nõukogude asutuste haldusalasse. Siiski võttis veel kaua aega, enne kui kinnistus stabiilne süsteem. Eestiski on võimalik jälgida põllumajanduse administratsiooni ekstreemset killustatust, mis oli sõja-aastatel ja vahetult pärast sõda kogu Nõukogude Liidule omane ning mille aluseks oli idee, et iga tootmisharu peab käsutama eraldi keskametkond. 1943.–46. aastal vastutasid põllumajanduse küsimuste eest korraga kolm Moskva keskametkonda: Põllutöö Rahvakomissariaat, Tehniliste Kultuuride Rahvakomissariaat ja Loomakasvatuse Rahvakomissariaat (1946. aastast ministeeriumid). Neile võib veel lisada Varumisministeeriumi.²⁰ Eestis tegutsesid vastavalt liidulis-vabariikliku alluvusega Põllutöö Rahvakomissariaat, millest eraldati 31. detsembril 1945 tehniliste kultuuride eest vastutanud osakonnad ja moodustati Tehniliste Kultuuride Rahvakomissariaat. Alates 1946. aastast oli Eestis ka Loomakasvatuse Ministeerium. Moskva Varumisministeerium oli esindatud Eestis varumisvoliniku kaudu. Juba 1943. aastal oli tagalas loodud Sovhooside Peavalitsus, mis allus ENSV Rahvakomissaride Nõukogule ja tegutses alates 1944. aastast rahvakomissariaadi õigustes.²¹

Nõukogude sõjajärgsed sovhoosid moodustati suuremalt jaolt samadest allüksustest kui enne sõda. Neile lisandus üleliidulise maareformi käigus maad ja inventari peremeheta taludest ning talupoegadelt, keda süüdistati saksa okupatsioonivõimuga koostöös, aga samuti nõukogudevastastelt partisanidelt. Erinevalt vahetult sõjaeelsest perioodist organiseeriti sovhooside osakonnad uuesti suuremal hulgal väikestest üksustest. Siin võis rolli mängida mõisate kehv olukord, mistõttu võis nende taastamine väiksemas mastaabis tunduda otstarbekam. Sovhooside koguarv ulatus nüüd 68-ni.²²

Kui Sovhooside Peavalitsuse ümbernimetamine Riigimõisate Peavalitsuseks 1944. aastal ja tagasinimetamine Sovhooside Peavalitsuseks 1945.

¹⁹ Eesti NSV põllumajandussüsteemi organisatsioon, 18.

²⁰ Timothy Dunmore, *Soviet politics 1945–53* (New York: St. Martin's Press, 1984), 80.

²¹ ERA, f. R-1, n. 1, s. 51, l. 51–62, ENSV Rahvakomissaride Nõukogu j.a. Sovhooside Peavalitsuse põhimäärus, 23. veebruar 1944.

²² Eesti NSV põllumajandussüsteemi organisatsioon, 19–21.

aastal ei toonud kaasa sisulisi ümberkorraldusi,²³ siis Loomakasvatuse Ministeeriumi loomine 1946. aasta aprillis tähendas tõsisemaid muutusi, kuna viimase alluvusse anti ka Sovhooside Peavalitsus.²⁴

1947. aasta tõi kaasa põhimõttelise muutuse põllumajanduse juhtimises, millega hüljati senine administratiivne spetsialiseerumine. Nüüd võeti poliitiline kurss põllumajanduse juhtimise rängele tsentraliseerimisele, mis pidi ületama üksikute majandusharude sektorite piire. ÜK(b)P Keskkomitee põllumajanduseksperit Andrei Andrejev kuulutas 1947. aasta veebruaripleenumil, et muudatuste kaudu hakkab sovhooside majanduslik orientatsioon mitmekesistuma.²⁵ Enam ei seatud eesmärgiks, et kitsalt spetsialiseerunud sovhoosidel oleks arvukalt filiaale. Tunduvalt olulisemaks peeti, et suuremateks majanditeks koondatud sovhoosides tegeletaks enamate tootmisharudega. Eestis avaldus tootmisharu printsiibist loobumine mitte sugugi viimases järjekorras selles, et Loomakasvatuse Ministeerium liideti 1947. aasta veebruaris Põllumajanduse Ministeeriumiga, aga sellesse osakonnana kuulunud Sovhooside Peavalitsus kujundati juba märtsis ümber Sovhooside Ministeeriumiks.²⁶ Juhtimise organisatsioonilise tsentraliseerimise põhimõttega oli kooskõlas ka peaaegu kõikide sovhooside nende tootmisharust sõltumata – nii endiste Sovhooside Peavalitsuse nagu ka Trusti “Eesti Seemneveli” ning Tehniliste Kultuuride Ministeeriumi omade – allutamine Sovhooside Ministeeriumile. Loobumine tootmisharu printsiibist avaldus samuti kolme territoriaal-tootmisvalitsuse – Pärnumaa, Tartumaa ja Harjumaa – loomises 1947. aasta aprillis, millele allutati 67 sovhoosi.²⁷ Lisaks allus ministeeriumile veel kolm õppemajandit: Mõdriku, Penijõe ja Vodja.

Järgnevatel kuudel kasvas Sovhooside Ministeeriumi maafond ja inventari hulk veel mitme asutuse ja uurimisinstituudi likvideerimise arvelt. Maad lisandus abimajanditelt, kuna mitmed ettevõtted pidid oma

²³ ERA, f. R-275, n. 4, s. 1, l. 3, ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus nr. 218, 27. oktoober 1944; ERA, f. R-1, n. 3, s. 5, l. 337, ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus nr. 460, 24. mai 1945.

²⁴ ERA, f. R-3, n. 3s. 489, l. 4, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus Eesti NSV Loomakasvatuse Ministeeriumi moodustamise kohta, 10. aprill 1946.

²⁵ *Kommunisticheskaya partiya Sovetskogo Soyuz v rezolyutsiyakh i resheniyakh s'ezdov, konferentsii i plenumov TsK*, 6 (Moskva: Gospolitizdat, 1971), 246–249. Vt ka Zelenin, *Sovchozj v SSSR: 1941–1950*, 151–157.

²⁶ ERA, f. R-3, n. 3, s. 806, l. 2, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus Eesti NSV Sovhooside Ministeeriumi moodustamise kohta, 26. veebruar 1947.

²⁷ ERA, f. R-275, n. 4, s. 41, l. 60–62, ENSV Sovhooside ministri korraldus nr. 49, 7. aprill 1947.

majandeid iseäranis 1947. aastal Sovhooside Ministeeriumile loovutama.²⁸ Sovhooside maafondi suurenemise allikaks olid samuti üksiktalupoegade majapidamised, mis ei suutnud enam kasvava maksukoormuse tõttu vastu pidada. 1948. aastal tabas see eriti arvukalt niisuguseid talusid, mis olid kuulutatud “kulaklikeks”.²⁹

1947. aastaks oli põllumajanduse juhtimise struktuur järgnevatiks aastateks paika pandud, kuid sovhooside hulgas esines veel küllaltki märkimisväärseid muutusi. Massiline sovhooside reorganiseerimine käivitus uuesti 1952. aastal, kui NSVL Ministrite Nõukogu korraldusel hakati looma suuremaid majandeid, et edendada loomakasvatust. Põllumajanduse juhtimise tsentraliseerimine saavutas oma kõrgpunkti aasta hiljem, kui 27. aprillil 1953 liideti Sovhooside Ministeerium, Põllumajandusministeerium ja Varumisministeerium Põllumajanduse ja Varumise Ministeeriumiks.³⁰ Nii olid kõik põllumajandusvaldkonnad koondatud esimest korda ühte ministeeriumisse. Siiski ei antud “superministeeriumile” pikka eluiga. Juba 19. septembril samal aastal ministeerium likvideeriti ning taastati Sovhooside Ministeerium.³¹

Tootmistingimused

Eesti sovhoosid olid spetsialiseerunud peamiselt piimaveistele ja seakasvatusele, ent pidid andma oma innovatiivse tõuke ka seemneviljakasvatusele.³² Samuti tuli sovhoosides läbi viia põllumajanduslikku uurimistööd.³³ Kõikideks nendeks tegevusteks olid sovhoosid üle keskmise paremini varustatud. Üle kogu Nõukogude Liidu said sovhoosid aastatel 1946–50 vaatamata nende tagasihoidlikule panusele põllumajandussaaduste tootmises 23 protsenti kõikidest vahenditest, mida riik põllumajandusse investeeris.³⁴ Seepärast ei puudutanud sovhoose krooniline tööjõu- ja põllumajandusteh-

²⁸ ERA, f. R-275, n. 4, s. 41, l. 51, ENSV Sovhooside ministri korraldus nr. 43, 29. märts 1947; *Ibid.*, l. 54jj, ENSV Sovhooside ministri korraldus nr. 44, 2. aprill 1947.

²⁹ Maksupoliitika kohta vt Rein Taagepera, “Soviet collectivization of Estonian agriculture: the taxation phase”, *Journal of Baltic Studies*, 10 (1979), 263–282.

³⁰ ERA, f. R-3, n. 3, s. 1957, l. 6j, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus Eesti NSV liidu-vabariiklike ministeeriumide ümberkujundamise kohta, 27. aprill 1953.

³¹ ERA, f. R-3, n. 3, s. 2016, l. 4, Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus Eesti NSV Sovhooside Ministeeriumi ümberkujundamise kohta, 19. september 1953.

³² ERA, f. R-1, n. 1, s. 51, l. 51–62, ENSV Rahvakomissaride Nõukogu j.a Sovhooside Peavalitsuse põhimäärus, 23. veebruar 1944; ERA, f. R-275, n. 4, s. 7, l. 23j, ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus nr. 420, 12. mai 1945.

³³ ERA, f. R-275, n. 4, s. 41, l. 156j, ENSV Teaduste Akadeemia presidendi ja ENSV Sovhooside ministri käskkiri nr. 203/149, 24. mai 1947.

³⁴ Bogdenko, Zelenin, *Sovkhozj*, 158.

nika puudus, mis vaevas sõjajärgse Eesti ülejäänud põllumajandust. Otse vastupidi: sovhoosid olid mitmes mõttes ülevarustatud ning oma ressursidega ei osatud sageli produktiivselt majandada. Kui taludes ei mänginud mehaaniline veojõud peaaegu mingisugust rolli, siis sovhoosid olid varsti traktoritega sedavõrd hästi varustatud, et neid ei suudetud täiel määral ära kasutada.³⁵ Eelisseisundis oli samuti sovhooside varustamine kunstväetisega, mis ei tõstnud mitte ainult majandite produktiivsust, vaid võimaldas neil rakendada eesrindlikke tootmismeetodeid.³⁶ See, et sovhoosid ei olnud alati suutelised väetist otstarbekalt kasutama, vähendas nende rentaablust märkimisväärselt.³⁷ Selleks, et saavutada soovitud propagandistlikku efekti, oli Nõukogude riik nõus võtma küllaltki suured kulutused enda kanda.

Milliseid probleeme forsseeritud ülevarustamine sovhoosidele võis kaasa tuua, näitab eriti selgelt loomakasvatus. Kui veel eksisteerivad iseseisvad talud olid sunnitud järjest tugevneva maksu- ja kokkuostupoliitika survele koduloomi müüma, suurendati sovhoosides riigi toel pidevalt loomade arvukust. Esimestel sõjajärgsetel aastatel varusid sovhoosid umbes poole loomadest kokkuostu teel taludelt ja veel 1950. aastal moodustas kokkuostetud loomade arv Eesti sovhoosides neljandiku.³⁸ Taolisel moel võisid riiklikud majandid ette näidata muljetavaldavaid kasvumäärasid: 1944.–50. aastatel kasvas veiste arv 10, piimakarja arvukus 4 ja sigade arv 36 korda.³⁹ Mis statistiliste näitajate järgi loomuliku juurdekasvuna paisis, oli tegelikult auahnete riiklike plaanide resultaati, mille jaoks puudusid paljudel juhtudel üldse vajalikud eeltingimused, nagu näiteks vastuvõtavate tingimustega laudad,⁴⁰ või polnud sovhoositöölised mõningatel juhtudel suutelised suure hulga loomade eest vajalikul määral hoolt kandma.⁴¹

³⁵ Ants Ruusmann, *Murranguaastad Eesti külas: põllumajanduse taastamine ja kollektiviseerimine aastail 1944–1950* (1972), 174 [avaldamata käsikiri autori valduses].

³⁶ Ferdinand Luht, "Ülenurme sovhoos võitis ENSV Ministrite Nõukogu ja EK(b)P Keskkomitee punase rändlipu", *Eesti Põllumajandus*, 8 (1946), 440jj. Sovhoosidel oli umbes kolm korda rohkem mineraalväetist kui teistel majanditel. Evald Laasi, *Eestimaa Kommunistlik Partei ellu viimas V. I. Lenini kooperasiioniplaani 1944–1950* (Tallinn: Eesti Raamat, 1980), 32.

³⁷ ERA, f. R-275, n. 4, s. 41, l. 6–9, ENSV Sovhooside ministri korraldus nr. 9, 12. märts 1947; ERA, f. R-275, s. 4, n.76, ENSV Ministrite Nõukogu määrus nr. 212, 28. märts 1950.

³⁸ Ruusmann, *Murranguaastad*, 177. Sigade arv oli sealjuures oluliselt väiksem.

³⁹ *Ibid.*, 176j. Seakasvatus kasvas sovhoosides suurel määral loomuliku juurdekasvu teel.

⁴⁰ ERA, f. R-275, n. 4, s. 653, l. 5, ENSV Rahvakomissaride Nõukogu j.a. Sovhooside Peavalitsuse juhataja käskkirj nr. 348, 8. oktoober 1945; ERA, f. R-275, n. 4, s. 87, l. 54–57, Väljavõte ENSV Sovhooside Ministeeriumi kolleegiumi koosoleku protokollist nr. 20, 12. aprill 1950.

⁴¹ ERA, f. R-275, n. 4s. 23, l. 61, ENSV Rahvakomissaride Nõukogu j.a. Sovhooside Peavalitsuse juhataja korraldus nr. 90, 22. veebruar 1946.

Massiline loomade suremus ja loomataudide levik oli niisugustes tingimustes ettearvatavaks tagajärjeks. Aastatel 1948–50 suri Eesti sovhoosides iga kaheksas kuni üheksas seapõrsas.⁴² See, et taolises olukorras esines sageli illegaalseid lehmade hukkamisi, ei ole üllatav.⁴³

Vaatamata sellele, et võeti suund loomakasvatuse pikaajalisele spetsialiseerumisele, jäeti paraku tähelepanuta, et tõstma oleks pidanud ka kasutatava maa tootlikkust. Tegelikult oleks pidanud loomakasvatust hoopis vähendama, sest söödabaas sõltus otseselt maast, millest kujunes peagi sovhoosidele kitsaskoht.⁴⁴ Ent seegi probleem suudeti lahendada vaid kuluka loomade kokkuostu kaudu. Ehkki lüpsilehmade toodang ületas sovhoosis tunduvalt vabariigi keskmise, saavutati see väga kõrge piima omahinnaga.⁴⁵

Sovhoose oli Nõukogude riigil niisiis kulukas pidada. Küsimus ei olnud üksnes selles, et neid propagandistlikel põhjustel üle varustati, vaid samuti selles, et sovhooside käsutusse antud ressursse kasutati süsteemselt mitteproduktiivselt. Taolisel ebaefektiivsel viisil oldi suutelised finantseerima ainult kõrvalist põllumajandusliku tootmise sektorit nagu seda oli sovhoositootmine. Veel 1950. aastal andsid Eesti NSV sovhoosid ametlikel andmetel mitte rohkem kui 2 protsenti vabariigi teraviljast, 5,5 protsenti liha-, 6 protsenti piima- ja 10,6 protsenti kanamunade toodangust. Ülejäänud Balti vabariikides oli sovhooside osa põllumajandussaaduste tootmises veelgi väiksem.⁴⁶

Töölised ja sovhoositöö

Mis puutub sovhooside ilmselt kõige konkurentsivõimelisemasse ressursi ehk tööjõudu, siis olid sovhoosid esmapilgul tööjõuga rohkem kui rahuldavalt varustatud. Kui sovhooside kasutuses olnud maa hulk kasvas ajavahemikus 1945–50 ligi kahe ja poole kordseks (tabel 1), siis tööliste arv tõusis

⁴² Ruusmann, *Murranguaastad*, 178.

⁴³ ERA, f. R-275, n. 4, s.10, l. 14. ENSV Rahvakomissaride Nõukogu ja Sovhooside Peavalitsuse juhataja käskkiri nr. 67, 14. märts 1945; Riigiarhiiv (end. parteiarhiiv, edaspidi ERAF), f. 15, n. 5, s. 67, l. 159, Väljavõte EK(b)P Läänemaa Komitee istungi protokollist nr. 32, 22/24. juuli 1947.

⁴⁴ ERAF, f. 1, n. 37a, s 11, l. 5–6, Riigimõisate Peavalitsuse informatsioon EK(b)P KK põllumajandusosakonnale, 1. veebruar 1945; ERA, f. R-275, n. 4s. 41, l. 6–9, ENSV Sovhooside ministri korraldus nr 9, 12. märts 1947; ERAF, f. 11, n. 10, s. 5, l. 205–207, EK(b)P Harjumaa Komitee Büroo istungi protokollist väljavõte, 28. veebruar 1948; ERA, f. R-275, n. 4, s. 87, l. 54–57, Väljavõte ENSV Sovhooside Ministeeriumi Kolleegiumi koosoleku protokollist nr. 20, 12. aprill 1950.

⁴⁵ Ruusmann, *Murranguaastad*, 178.

⁴⁶ Bogdenko, Zelenin, *Sovkhozjy*, 157

sama aja jooksul enam kui kolm ja pool korda – 3472-lt 12518 töötajani.⁴⁷ 1946. aastal, kui taludes oli tööjõuga kitsas käes, oli sovhoosides töölisi juba rahuldaval hulgal. Aga ka siin peituvad positiivse väliskesta taga tõsisemad probleemid. Ühelt poolt kasutati tööjõudu, samamoodi nagu tootmistehnikat, selle külluse tõttu väheproduktiivselt. Ajaloolane Olaf Mertelsmann on ühe 1947. aasta Sovhooside Ministeeriumi aruande põhjal arvestanud, et parimates sovhoosides oli produktiivsus töötaja kohta vaevalt kõrgem kui nelja hektari suurusel ja tehniliselt kehvadel tasemel talus.⁴⁸ Teiselt poolt oli sovhooside pidevaks mureks suur kaadri voolavus.⁴⁹ Ajavahemikus 1947–50 värvati sovhoosidesse 20 459 inimest, sellal kui 15 305 lahkusid.⁵⁰

Tabel 1. Sovhooside maakasutus Eesti NSV-s aastatel 1945–1950⁵¹

Aasta	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Sovhooside arv	70	91	96	99	115	127
Sovhooside maa kokku (tuh. ha-tes)	40,1	47,0	59,4	71,5	84,7	99,5
sh põllu- ja aiamaa	16,2	18,1	22,6	29,8	35,3	40,1
sh karjamaa	12,6	14,8	18,4	22,1	26,8	30,0

Olulisima põhjusena sovhoosist lahkumiseks nimetati korduvalt eluase-
mena kasutada antud korterite halba seisukorda.⁵² Nii näiteks oli veel 1951.
aastal Saduküla sovhoosis perekonna kohta kõigest 14 m² elamispinda,
lähim arst asus 17 kilomeetri kaugusel ning toiduainete sortiment kohalikus
kooperatiivikaupluses piirdus tavaliselt leivaga.⁵³ Järgmise põhjusena võib
nimetada, et sovhoositöölistel ei olnud erinevalt iseseisvalt majandavatest

⁴⁷ Ruusmann, *Murranguaastad*, 178.

⁴⁸ Olaf Mertelsmann, *Der stalinistische Umbau in Estland: von der Markt- zur Kommandowirtschaft* (Hamburg: Verlag Dr. Kovač 2006), 180.

⁴⁹ Alfred Möttus, "Sovhoosid uuel viisaastakul", *Eesti Bolševik*, 18 (1947), 29–39; ERA, f. R-275, n. 4, s. 104, l. 18j, Väljavõte ENSV Sovhooside Ministeeriumi Kolleegiumi koosoleku protokollist nr. 4, 20. veebruar 1950.

⁵⁰ Ruusmann, *Murranguaastad*, 173.

⁵¹ *Ibid.*, 172.

⁵² ERA, f. R-275, n. 4, s. 15, l. 47–50, Sovhooside Peavalitsuse maaparanduse ja ehituse büroo juhataja F. Ruudi aruanne Sovhooside Peavalitsuse Kolleegiumile, 25. aprill 1945; ERAf, f. 15, n. 5, s. 67, l. 159, Väljavõte EK(b)P Läänemaa Komitee istungi protokollist nr. 32, 22/24. juuli 1947; ERA, f. R-275, n. 4, s. 76, l. 44–49, ENSV Ministrite Nõukogu määrus nr. 801, 12. september 1950; ERA, f. R-275, n. 4, s. 104, l. 18j, ENSV Sovhooside Ministeeriumi Kolleegiumi koosoleku protokoll nr. 4 väljavõte, 20. veebruar 1951.

⁵³ Möttus, "Sovhoosid uuel viisaastakul", 29–39.

talupoegadest sidet selle paigaga, kus nad elasid.⁵⁴ Juba esimestel sõjajärgsetel aastatel olid sovhoosid paljude jaoks ajutisteks vahepeatusteks – ja seda eriti mujalt liiduvabariikidest saabunud töölistmigrantidele, kellel oli side Eestiga veel nõrgem. Tööliste lahkumisele aitas kaasa ka asjaolu, et erinevate institutsioonide vahel oli tugev konkurents tööjõu pärast, milles sovhoosid olid tööstusettevõtetest ebasoodsamas olukorras.⁵⁵

Taolistes tingimustes ei olnud lootust, et kvalifitseeritud personal oleks jäänud sovhoositööle pikemaks ajaks. Peale selle osutus keeruliseks sovhoositöötajate väljaõpe. Nimelt oli pidevaks takistuseks kvalifitseeritud kaadri väljaõppel tööliste elementaarsete algteadmiste puudumine, aga samuti finantsiline koorem ja sovhoosi juhtkonna vastuseis oma võimekamatest töötajatest ajutisele loobumisele.⁵⁶ Peale selle oli sovhoosides probleemiks suur sisserändajate hulk vanadest Nõukogude liiduvabariikidest, kes ei osanud eesti keelt, aga kellele ei olnud sovhoosikoolides emakeelset koolitust organiseeritud.⁵⁷ Ainuüksi sovhoosi direktorite hulgas moodustasid mitte-eestlased umbes ühe kolmandiku.⁵⁸

Töökorraldus

Töötajaskonna järjepidevuse puudumine oli vaid üheks põhjuseks, miks sovhoosides sageli halvasti ja ebakompetentselt töötati. Samuti töid jäigad standardid, mille järgi sovhoosides töö organiseeriti, kaasa selle, et kohapealseid lahendusi kasutati sovhoosides väga vähe. NSV Liidu sovhoosides oli töö – nagu ka kolhoosides – organiseeritud nn lülides ja brigaadides. Esimesed koosnesid käputäiest töötajatest, kes pidid suhteliselt iseseisvalt töötama ning saama tasustatud tükitöönormi alusel. Brigaadid olid seevastu suured üksused, milles tegutses kuni sada töolist ühe brigadi alluvuses. Sellise organisatsioonivormi otstarbekuse üle diskuteeriti 1947. aastal nõukogude ajakirjanduses ägedalt, milles sisulised põhjused ei eristunud soovist lõigata diskussioonist parteisisest isikliku kasu. Sellegipoolest jäi lülidesüsteemi kasutamine 1940. aastate lõpuni ametlikuks

⁵⁴ Mõttus, "Sovhoosid uuel viisaastakul".

⁵⁵ ERA, f. R-275, n.4, s. 3, l. 7. ENSV Rahvakomissaride Nõukogu Asjadevalitsuse ringkiri maakonna töörahvasaadikute nõukogu täitevkomiteele, 11. detsember 1944.

⁵⁶ ERA, f. R-275, n. 4, s. 87, l. 5–8, Sovhooside Peavalitsuse Kolleegiumi koosoleku protokoll nr. 5, 7. veebruar 1950.

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ ERAF, f. 1, n. 307, s. 22, l. 150, 156p, 157, 158p, 159, 160p, 161, 162, 162p, EK(b)P KK statistilised aruanded kõrgema haridusega spetsialistide koosseisu ja vahetamise kohta, jaanuar 1949.

parteiliiniks, aga 1950. aastal vahetati see eeskätt Hruštšovi pealekäimisel brigaadidesüsteemi vastu välja.⁵⁹

Tegelikku töökorraldust, nagu tõestab ka Eesti näide, dikteerisid tunduvalt enam kohalikud iseärasused. Üldjuhul oli eespool kirjeldatud töökorralduse vorm Nõukogude Liidus sõja-aastatel kaotatud: enamikes majandites eksisteerisid ainult üksikud põllutööbrigaadid ja -lülid, milles töötati sageli hobustega ja käsitsi. Isegi pärast 1950. aastat ei viidud brigaadide süsteemi sovhoosides ulatuslikumalt sisse ning eriti loomakasvatuses esines seda harva.⁶⁰ Iseäranis kehtis see Eesti sovhooside kohta, kus brigaadide süsteemi mittekasutamine oli sageli kriitika objektiks.⁶¹ Analoogne seis oli tükitöö printsibiga, mis pidi tugevdama sovhoositöölise vahelist võistlust. Mõnedes sovhoosides puudus aga ilmselt arusaam, kuidas seda põhimõtet rakendada.⁶² Paljudel juhtudel võisid aga töö organiseerimise vormid, mis ei vastanud jäikadele juhtnõoidele, osutada kohalikes oludes praktilisemateks. Millal oli tegemist ebakompetentsusega ja lohakusega, nagu kõrgemate organite etteheidetes pidevalt rõhutati, ning millal ei saanud töökorraldust lihtsalt olemasolevatel tingimustel täita, ei ole dokumentide põhjal võimalik tuvastada.

Samuti oli sovhooside juhtimise puhul keeruline teha vahet, kus oli tegemist ebapädevuse või isikliku kasuahnusega ning kus sundisid funktsionääre sõnakuulmatule käitumisele valitsenud olud. Madal töödistsipliin, mis ulatus kuni juhtkonnani välja, ning autokraatlik käitumine ja avalik korrupsioon võisid olla sovhoosi juhtkonna mõõdutundetu enesehinnangu märgiks.⁶³ Eriti probleemsed olid sealjuures sovhooside finantsasjad.⁶⁴ Tei-

⁵⁹ Dunmore, *Soviet politics*, 92; vrd ka: Bogdenko, Zelenin, *Sovkhozjy* 146j. Majandusajaloolane Alec Nove on pidanud kõige olulisemaks muutuste põhjuseks poliitbüroo põllumajanduseksperdi Andrei Andrejevi vastu suunatud poliitilisi intriige. Alec Nove, *An economic history of the USSR 1917–1991* (London: Penguin, 1992), 309.

⁶⁰ Bogdenko, Zelenin, *Sovkhozjy* 146j

⁶¹ ERAF, f. 12, n. 4, s. 7, l. 184–186, EK(b)P Tartumaa Komitee Büroo istungi protokoll nr 72 väljavõte, 21. august 1945; ERAF, f. 11, n. 10, s. 5, l. 205–207, EK(b)P Harjumaa Komitee Büroo istungi protokoll nr väljavõte, 28. veebruar 1948.

⁶² ERAF, f. 12, n. 4, s. 7, l. 184–186, EK(b)P Tartumaa Komitee Büroo istungi protokoll nr 72 väljavõte, 21. august 1945; ERAF, f. 1, n. 37a, s. 11, l. 430, ENSV Maatöölise Ametiühingute Vabariikliku Komitee kiri EK(b)P KK põllumajandusosakonnale, 17. august 1945.

⁶³ ERA, f. R-275, n. 4, s. 41, l. 148, ENSV Sovhooside ministri korraldus nr. 141, 21. mai 1947; ERA, f. R-275, n. 4, s. 727, l. 19–20, Ujja sovhoosi EK(b)P algorganisatsiooni sekretär EK(b)P Virumaa Komitee sekretärile Airole, 16. veebruar 1950.

⁶⁴ ERAF, f. 15, n. 5, s. 67, l. 159, Väljavõte EK(b)P Läänemaa Komitee istungi protokolli nr. 32, 22/24. juuli 1947; ERA, f. R-275, n. 4, s. 43, l. 195j, ENSV Sovhooside ministri korraldus nr. 497, 3. detsember 1947; ERA, f. R-275, n. 4, s. 61, l. 111–113, ENSV Ministrite Nõukogu korraldus nr. 577, 2. august 1949.

selt poolt võis formaalsetest protseduureeglitest kõrvalehiilimine olla koguni teatavaks strateegiaks. Otsese ebaseadusliku kaubavahetusega teiste asutustega võidi kompenseerida kaubandusvõrgus valitsenud puudust, sest varimajandus oli tunduvalt paindlikum.⁶⁵ Riigi- ja parteijuhtkond ei tahtnud aga sugugi tunnistada, et paljud probleemid oli nende endi põhjustatud. Mugavat harjumust seletada süsteemseid puudusi alamate tõrkuse või pahatahtlike kavatsustega kasutati ka sellel puhul reeglipäraselt.⁶⁶

Kommunistliku partei roll sovhoosides

Kontrolliõigus sovhooside üle lasus kommunistliku partei funktsionäridel, kuid nende mõju oli esimesel sõjajärgsel aastakümnel sovhoosides väga nõrk. Ainuüksi see, et partei vahetu kohalolek oli tagasihoidlik, kahandas tema tähtsust. Sugugi mitte kõikides sovhoosides ei tegutsenud parteiorganisatsiooni ja isegi mitte parteiorganisaatorit. Isegi partei lihtliikmed olid sovhoosi personali hulgas erandiks. Kui 1945. aasta alguses oli Eesti NSV-s 3472 sovhoositöötaja hulgas kommunistliku partei liikmeid kõigest 0,04 protsenti, siis isegi veel 1950. aastal oli sovhooside 12 518 töötajast parteilasi ainult 179 ehk 1,43 protsenti.⁶⁷ Samuti olid partei liikmed esindatud nõrgalt sovhooside juhtkonnas: 1949. aastal oli kõigest umbes kolmandik sovhoosidirektoritest partei liikmed.⁶⁸ Ei ole sugugi imekspandav, et parteiorganisatsioonid ei mänginud nendes tingimustes olulist rolli, mida peegeldavad muuhulgas nende istungite protokollid. Sellise olukorraga ei olnud aga üldse rahul partei juhtkond, kes heitis alatasa madalama astme funktsionääridele ette passiivsust.

Ka sellel puhul võis parteitöö hooletusse jätmisel olla mitu põhjust: huvi puudumine või resignatsioon, aga samuti egoism ja künism.⁶⁹ Funktsio-

⁶⁵ ERA, f. R-275, n. 4, s.41, l. 6–9, ENSV sovhooside ministri korraldus nr. 9, 12. märts 1947; ERA, f. R-275, n. 4, s. 43, ll. 136, ENSV Sovhooside ministri korraldus nr. 427, 14. oktoober 1947; ERA, f. R-275, n. 4, s. 727, l. 19–20, Ubja sovhoosi EK(b)P algorganisatsiooni sekretär EK(b)P Virumaa Komitee sekretärile Airole, 16. veebruar 1950.

⁶⁶ ERA, f. R-275, n. 4, s. 15, l. 69–70, ENSV Rahvakomissaride Nõukogu j.a. Sovhooside Peavalitsuse Kolleegiumi korraldus nr. 6, 20. juuni 1945.

⁶⁷ *Kommunisticheskaya partiya Estonii v tsifrah, 1920–1980: sbornik statisticheskikh dannýkh* (Tallinn: Eesti Raamat, 1983), 104. Sovhoositöötajate arv on Ruusmanni järgi: Ruusmann, *Murranguaastad*, 173.

⁶⁸ ERAF, f. 1, n. 307, s. 22, l. 150, 156p, 157, 158p, 159, 160p, 161, 162, 162p, EK(b)P KK statistilised aruanded kõrgema haridusega spetsialistide koosseisu ja vahetamise kohta, jaanuar 1949.

⁶⁹ ERAF, f. 11, n. 8, s. 93, l. 189–191, EK(b)P Harjumaa Komitee Büroo istungi protokollil väljavõte, 17. mai 1947; ERAF, f. 11, s. 10, n. 5, l. 205–207, EK(b)P Harjumaa Komitee Büroo istungi protokollil väljavõte, 28. veebruar 1948.

näärid olid liiga tihedasti seotud üleüldise ettearvamatu ja korruptiivse süsteemiga, et nad oleksid võinud sellesse süsteemi partei reeglite kohaselt sekkuda. Partei juhtivat rolli oli palju rohkem näha määrustes ja parteijuhtkonna otsustes, selle asemel, et partei oleks sovhoosides saanud nähtavaks regulaarse tegevuse kaudu. Lisaks leidus kohalike kommunistide igapäevases töös võrdlemisi vähe märke ülevalt poolt pidevalt toonitatud sovhooside poliitilisest tähtsusest.⁷⁰

Sovhoosid eeskujuna?

Loetletud probleemid olid põhjuseks, miks vaatamata heldele subsideerimisele ei õnnestunud sovhoosidest luua sotsialistliku suurtootmise musteroobjekte. Sealjuures ei olnud küsimus ainult toodangu tähtsusetutes kogunäitajates ega sovhooside isoleerituses, vaid ka nende nõrgas rollis nõukogude kultuuri- ja propagandatöö sõlmpunktidena.⁷¹ Juba keeleline ja kultuuriline barjäär sovhoositöölise ja talupoegade vahel takistas sovhoosidel ümberkaudsetele talupidamistele märkimisväärselt mõju avaldamast. Sovhooside juures torkas eriti silma nende majapidamiste väline külg, mis jättis sageli soovida. Ilmselt ei olnud sageli vahetunud, kehvades tingimustes elanud ning püsiva elukoha sidemeteta ja kohalike elanikega kontakti mitte otsinud sovhoositöölisele nende majandite väljanägemine sugugi esmane mure. Juba 1945. aastal kurtis Tartu maakonna parteiorganisatsioon, et mõni sovhoos jäävat “väliselt ilmelt tavalisele eesti talule alla, puudub puhtus, valitseb lohakus ja ei tehta pisiremonte”.⁷² Sarnane mulje jäi sovhoosidest 1947. aasta märtsis Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee I sekretäril Karotammel: “[m]ajad on tihti liga-loga, hooned lagunened, aiad ja plangud lõhutud, õued porised, nii et pori ulatub üle saapaääre. Mis eeskuju see pakub taludele?”⁷³ Karotamme võrdlus ei olnud Nõukogude Liidu moderniseerumispüüdluste tulemuste suhtes sugugi austust äratav. “Paljud sovhoosid,” jätkas Karotamm, “näevad praegu välja

⁷⁰ ERAF, f. 12, n. 4, s. 7, l. 184–186, EK(b)P Tartumaa Komitee Büroo istungi protokoll nr 72 väljavõte, 21. august 1945.

⁷¹ ERAF, f. 11, n. 8, s. 93, l. 189–191, EK(b)P Harjumaa Komitee Büroo istungi protokoll väljavõte, 17. mai 1947; ERA, f. R-275, n. 4, s. 76, l. 44–49, ENSV Ministrite Nõukogu määrus nr. 801, 12. september 1950.

⁷² ERAF, f. 12, n. 4, s. 7, l. 184–186, EK(b)P Tartumaa Komitee Büroo istungi protokoll nr 72 väljavõte, 21. august 1945.

⁷³ Nikolai Karotamm, “Eesti NSV põllumajanduse arendamise ülesanded sõjajärgsel ajastul”, *Meie järjekordsed ülesanded: kõnesid ja kirjutusi 1946/1947. aastal* (Tallinn: Poliitiline Kirjastus, 1947), 367–410 (399j).

nagu vanad mahajäänud ja laokilejätetud mõisad”.⁷⁴ Sellest, et põhjused peitusid tegelikult Nõukogude põllumajanduspoliitikas, ta vaikis.

Kokkuvõte

Sovhoosisüsteemi arendamist noores Eesti NSV-s ei saanud edu. Selle keskmisest parem varustatus väetise, loomade, töö- ja veojõuga, st kõige sellega, millest üksiktalumajapidamistes puudust tunti, selgitab probleemi tegeliku põhjuse. Tsentraliseeritud nõukogude plaanimajanduse tingimustes ei olnud suutelised olemasolevaid ressursse selliselt kasutama, et need oleks kaasa toonud produktiivsuse järjekindla tõusu. Loodetud tõhusa ja kaasaegse põllumajanduse asemel lakkasid raiskamine ja korrupsioon. Selliselt ei kujunenud sovhoosidest ka atraktiivset tööandjat ning tööjõu voolavus halvendas töö kvaliteeti veelgi. Lõppkokkuvõttes ei suutnud sovhoosid kunagi täita neile püstitatud peamist eesmärki – olla edukateks sotsialistliku suurtootmise näidismajanditeks.

ABSTRACT: Agricultural production without peasants: ideal image and reality of sovkhoses in Estonia during the 1940s

Soviet state farms (*sovkhoses*) have not attracted much attention in historical literature. While the history of forcing farmsteads into collective farms (*kolkhoses*) is nothing less than the history of subordinating the peasants and changing the lives of millions, the history of sovkhoses seems rather peripheral. They were purely state farms, their contacts with rural society were marginal and their economic weight was insignificant due to their small number. It might seem that sovkhoses do not contribute much to understanding Soviet agriculture.

And yet, due to their exceptional position, sovkhoses give evidence of the ideals and desires of the Soviet elites in their purest form. As opposed to collective farms, there were no local rural traditions that could interfere with the aims of the Communist leadership. Since the work was done by wageworkers, they represented an agriculture without peasants. Soviet

⁷⁴ Karotamm, “Eesti NSV põllumajanduse arendamise ülesanded”.

ideals were virtually implemented under laboratory conditions. Furthermore, until the Krushchev years, sovkhoses were exclusively and generously financed from the state budget. They were very well supplied with manpower, draft cattle and towing vehicles, machines, fertilizer and animals. In the Baltic Soviet republics before mass collectivization the main function of the state farms was to propagandize Soviet large scale agricultural production.

The Estonian case study shows that they failed. The oversupply of machines and fertilizer led to their unproductive use. Likewise, while the number of animals in state farms was increased at the expense of private farmsteads, the sovkhoses lacked the conditions for large scale animal husbandry and food had to be bought from the private sector. And while the sovkhoses had more manpower than they could productively use, turnover among workers was very high. Many came from the old Soviet republics, had problems coping with the Estonian language and saw their job merely as an intermediate stop. The discontinuous character of the workforce was one reason for inadequate and incompetent work. The strict forms of Soviet work organization proved unrealistic in a number of state farms and were replaced by local modes of labour. The line between self-help, corruption and self-enrichment of the sovkhos leadership is often hard to draw.

Due to these defects the sovkhoses never served as an advertising vehicle for large scale Soviet agriculture. The Communist Party leadership knew this perfectly well, yet they could not admit that the main reason for the problems was the Soviet agricultural policy itself.

KEYWORDS: Stalinism, Soviet countryside, state farms (sovkhoses), Estonia, agriculture.

DAVID FEEST (b. 1969) is a Research Fellow at Nordost-Institut, Lüneburg.*

* Correspondence: Dr. David Feest. Nordost-Institut, Conventstr. 1, 21335 Lüneburg, Germany. E-mail: d.feest@ikgn.de